

Válka, armáda, stát a národ: byrokracie, disciplína a nacionalismus

JAROSŁAW KILIAS*

War, the Military, Nation-State and Nation: Bureaucracy, Discipline and Nationalism

Abstract: The text deals with the connections between war, armed forces, nation-state and modern nation. The author maps out selected research issues which demonstrate the interference between them. The first one is a role played by organized violence, and especially by the military forces in the nation-building process, the second one – the development of the national citizen army consisting of conscripts. The other such issues are the results of the industrialization of war and concomitant social processes, and the national army's role as an agent which indoctrinated and imposed the disciplinary social control pattern on a most of the state's male population. The author presents armed forces's role as an institution, and a symbol of the nation, as well as war's and armed forces's role as building blocks of the national history. Despite the popular opinion about the crucial importance of nationalist ideas, which presumably induced whole populations to make unprecedented sacrifices in the name of the nation, the author suggests that modern organizational techniques and the modern discipline were perhaps more important factors responsible for the political success of the nation-state, and later of the modern nation.

Keywords: war, military forces, nation-building, nation-state, nationalism.

Válka, armáda, stát a národ: úvod

Tématem mého příspěvku jsou vzájemné závislosti, skutečné či domnělé, mezi válečnými operacemi, ozbrojenými silami, moderním státem a národem a nacionalismem. Jedno z velkých témat historické sociologie představují proměny politické moci, zejména pak vznik moderních států, k čemuž přispěly také války, jež tyto státy vedly [viz Tilly 1975; Skocpol 1984; Giddens 1996; Mann 2003a; 2003b]. V osmdesátých letech 20. století vzrostl ve společenských vědách zájem o genezi novodobých národů, chápaných nejčastěji jako osobité moderní formy společenského života [srv. Anderson 1997; Gellner 1991; Hobsbawm 1992; Hroch 1986]. Obě tato témata by tak měla být vzájemně propojena, zejména s ohledem na významnou roli státu v procesu vzniku moderních národů. Odborné analýzy věnované problematice národa se týkají rovněž novodobých forem národní identity, včetně kolektivní paměti. Již Ernest Renan konstatoval, že národ je dějinným společenstvím spojujícím minulé a budoucí generace [Renan 2003: 33–34]. Ve vědomí obyvatel Evropy je národní historie do značné míry dějinami oběti a boje za národní věc. Ve střední a východní části kontinentu bývalo touto „národní věcí“ získání a obrana národního státu, nejdůležitější instituce a vůdčího symbolu národa, častokrát s ním přímo ztotožňovaného. Do národních dějin patří samozřejmě i války. Kolektivní paměť přechovává víru v klíčový význam lásky k národu (vlasti) jako nutné podmínky úspěšné-

* Dr. hab. Jarosław Kilias, Instytut socjologii, Uniwersytet Warszawski, Karowa 18, 00-927 Warszawa. E-mail: kilias@chello.pl.

ho boje s nepřítelem, hlavní příčiny úspěchů – nebo faktoru dodávajícího porážkám heroický rozměr. Podobné představy ovlivňují i společenské vědy, v jejichž rámci vznikají jejich ekvivalenty, ať už formulované v jazyce teorie, nebo existující v podobě neverbalizovaných, a v důsledku toho neověřených předpokladů o podstatě těchto fenoménů.

Zdá se, že důsledkem vzájemného sblížení problematiky geneze státu a moderního národa je představa státu, národa, nacionalismu a demokracie (v každém případě demokracie ve smyslu sociálním) jako určitého konglomerátu úzce navzájem provázaných moderních politických institucí. Spojuje je víra v nacionalismus jako efektivní prostředek společenské integrace, zakořeněná v běžné představě národních dějin a zaručující národnímu státu dostatek společenské aktivity nedostupný starším formám politické organizace. Veden nedůvěrou vůči názorům nápadně shodným s obecně rozšířenými představami, které se navíc vztahují k oblasti natolik ovládané národními mýty, mám v úmyslu vytvořit jakýsi přehled problematiky vztahů mezi válkou, ozbrojenými silami, moderním státem a národem a upozornit také na otázku údajného mobilizačního společenského potenciálu nacionalismu. Budu se proto zabývat dle mého názoru klíčovými badatelskými otázkami, počínaje konkrétními historickými událostmi a společenskými strukturami a konče různými jejich představami. Ačkoli je podobná problematika považována za sociologií nedocenenou [Giddens 1996: 22; Joas 2000], je již poměrně dobře zmapována. Má pozornost se soustředí na Evropu, včetně Evropy střední a východní. Doufám, že toto stručné shrnutí upozorní na základní rysy domnělého moderního konglomerátu státu-národu-nacionalismu-demokracie.

Ačkoli jsou zde popisované jevy více méně známé, význam dvou z termínů, které je popisují, vyžaduje určité vysvětlení – jedná se o pojem národního státu a nacionalismu. Jde-li o první z nich, užívám označení „národní stát“ nebo jednoduše „stát“ jako název určité historické formy politické organizace, Anthony Giddensem definovaná jako „zásobník moci“ (*power container*), sjednocený a sjednocující území, jež mu administrativně mu podléhají. Shodně s Maxem Weberem kladu důraz na jeho monopol legálního použití síly na daném území [Giddens 1996: 13, 17–19; Weber 2002: 41–42]. Takto užitý termín představuje synonymum pojmu „moderní stát“, nejde o označení instrumentu politické dominance určité národnosti chápané v kategoriích kulturních společenství. Pro ten rezervuji termín „národně orientovaný stát“, s nímž přišel Rogers Brubaker [Brubaker 1998: 6]. Jde-li o nacionalismus, budu toto označení používat nehodnotícím způsobem, jako označení určitého typu názorů a postojů, ale nikoli nějaké komplexní ideologie. Je také třeba upozornit, že píšu-li o národu, nechápu ho ve věcných kategoriích, ale jako soubor institucionalizovaných procesů oživujících klíčové národní symboly [viz Brubaker 1998: 5–9; více Kiliás 2004].

Válka, ozbrojené útvary a zrození národního státu v západní Evropě

První ze vztahů, které si zaslouží podrobnější výklad, je souvislost mezi organizovaným užitím síly a procesem vzniku státu. Násilí je jedním z jevů, které sociologie plně nedoceňuje. Představuje nejelementárnější nástroj společenské kontroly. V západních společnostech bylo sice v této roli v důsledku pacifikačních snah státu, expanzi disciplinárních prostředků a zcivilizování společenských vztahů [Foucault 1998; Elias 2006, 2007] vytěsněno do dětských společenství či zločineckých skupin, přesto však zůstává základem společenského života a posledním argumentem institucí, jejichž úkolem je zajišťovat

pořádek. Gumpłowiczova či Oppenheimerova teorie státu jako výsledku podrobení, byť není z historického hlediska správná, byla jako metafora výstižnější než teorie pojímající společnost jako organismus [Gumpłowicz 1887; Oppenheimer 1914]. Nemožnost efektivní projekce síly na dálku znemožnila zemědělským společnostem vytvořit mocenský aparát o větším teritoriálním dosahu. Evropský feudalismus byl způsobem, jak tento problém částečně vyřešit, neboť soustředil reálnou moc, včetně možnosti použití násilí, do rukou rytířů zavázaných vojenskou povinností vůči svým pánům. Podobná struktura měla samozřejmě omezené možnosti a v ničem nepřipomínala národní stát.

Sociologické analýzy vzniku národních států se často soustřeďují na západní kontinentální Evropu, zejména na Francii [Giddens 1996; Elias 2007], přestože v Evropě lze najít hned několik různých cest vedoucích ke vzniku národního státu, nemluvě o cestách, které k jeho vzniku nevedou, jako byla například cesta polská či maďarská. Když však zůstaneme u západoevropského modelu, byla výchozím bodem vzniku ozbrojených sil formace složená z rytířů zavázaných stanout na výzvu krále v plné zbroji. Politická organizace byla totožná s vojenskou a válka fungovala jako argument pro existenci politické moci a vznik rytířského stavu, jehož vojenská zdatnost byla oficiálním měřítkem společenského statusu. Feudalismus znamenal rozptýlení moci, včetně zániku monopolu vrchnosti na užití síly, neboť tou disponovali všichni rytíři a mnoho ozbrojených konfliktů mělo charakter privátních válek mezi nimi. Král sice disponoval nezanedbatelnou despotickou mocí, ale schopnost jejího uplatňování mimo vlastní území byla v praxi omezena zájmy leníků. Jeho infrastrukturální moc – vliv na společenský život – byla ve skutečnosti jen skromná.¹ Panovník, jenž si chtěl koupit poslušnost, uděloval rytířům půdu a privilegia, což paradoxně posilovalo jejich nezávislost a systematicky oslabovalo centrální moc. Použití ozbrojené síly omezovala délka času potřebného pro shromáždění vojska, které se jen neochotně vzdalovalo od rodinných majetků, obtíže pochodu i nutnost zajistit vojákům stravu, válečné vítězství však umožňovalo získat kořist a výkupné za zajatce a pro krále bylo jedinou šancí (kromě výhodného sňatku) jak získat nová území a vynutit si poslušnost vzdorných leníků [Elias 2007: 24–37, 143–154].

Rytíři byli vojskem nákladným a s rozvíjející se vojenskou technikou stále dražším, což bylo spolu s postupným chudnutím rytířského stavu rozdrobujícím svůj majetek jednou z příčin krize rytířských vojsk. V boji s nimi se ukázala být pružnější a účinnější pěchota složená z příslušníků nižších vrstev. Pěchotu tvořila žoldnéřská vojska, někdy pocházející z určitých zemí či regionů, jako tomu bylo v případě švýcarských pikenýrů. Jejich využití stálo zpočátku méně – a to rovněž v politickém smyslu, neboť jejich najímání sice ochuzovalo královskou pokladnu, ale nezmenšovalo rodinné statky – a jejich vlastník tak získal stálou ozbrojenou sílu, poslušnější rozkazů než byli rytíři. Fakt, že eventuální vojenské kariéry šlechty závisely od této chvíle na obsazení důstojnických pozic v řadách královských armád, výrazně redukoval její politický význam.

Přelom ve způsobu vedení vojenských operací završil rozvoj dělostřelectva a ručních střelných zbraní. Těžká a zepředu nabíjená mušketa s nízkou rychlostí střelby, používaná zprvu jako doplněk píky využívané až do zavedení bodáků v polovině 17. století, umožňovala pěchotě zasáhnout i vzdálené cíle. Využívání kombinace navzájem odlišných a obtížně obsluhovatelných zbraní kladlo stále vyšší nároky na výcvik a taktiku. Účinnější

1 Pro rozlišení mezi infrastrukturální a despotickou mocí Mann [1992: 7–9].

dělostřelectvo zase nutilo k rozvoji fortifikace (a *vice versa*) a z války se tak postupně stával náročný technicko-inženýrský podnik. Kvůli drahé výzbroji, výstavbě složitých pozemních opevnění i rostoucí velikosti armád tvořených žoldáky pak nevyhnutelně došlo k nárůstu nákladů. Nutnost přemisťovat dělostřelectvo a zajistit jednotkám (které i bez tak rabovali mezi civilním obyvatelstvem) stravu ztěžovala organizaci válečných operací stále větších a těžkopádnějších armád. Vrcholem této fáze rozvoje velkých vojenských formací se stala třicetiletá válka. Vojenské operace sloužily stále častěji nikoli přímému zničení ozbrojené síly protivníka, ale spíše ochromení jeho bojových schopností odříznutím od zásobování, což později vedlo k jeho ekonomickému kolapsu.

Armády konce 17. a počátku 18. století se skládaly z jízdy, jež plnila roli průzkumných a stíhacích sil, nejpočetnějších oddílů pěchoty složených z příslušníků nižších vrstev, kteří neusilovali ani tak o nepříliš prestižní vojenskou kariéru jako spíše o získání prostředků k obživě a obyčejně pocházeli z dané země, a také dělostřelectva. Ke konci 18. století už měly armády ve Francii či Prusku jednotné uniformy a stálý charakter. Důstojnický sbor tvořili neprofesionálové z řad šlechty, někdy postupující velení v poli svým placeným zástupcům, někdy také, zvláště v dělostřelectvu, specialisté pocházející z nižších vrstev [Fuller 1992: 15–25; McNeill 1982: 173].

Souvislost mezi soumrakem rytířstva, dominací pěchoty a nakonec vznikem velkých žoldáckých armád 17. a 18. století a vznikem národního státu má několik aspektů. Za prvé, důležitý byl sám potenciál ozbrojené síly nacházející se v královských rukou. Podmínkou koncentrace moci bylo vítězství nad přímými konkurenty a paralyzování tichých oponentů. Ačkoli početnost vojsk závisela na stavu královské pokladny, právě díky ní se mohl král vypořádat se svými konkurenty a potlačit odpor velmožů či měšťanů. Francouzští králové vítězili ve sporech mezi stavy díky tomu, že podpláceli šlechtu osvobozením od daní a zajišťovali jí důstojnické kariéry v královské armádě, měšťanům pak za úplatu nabízel titulů a úřednické posty. Pruská varianta spočívala v zapojení šlechty do budování státu, ať už jejím zavázáním k důstojnické službě nebo prací v byrokratickém aparátu [Finer 1982: 141–142].

Druhý, možná klíčový aspekt vzájemných vztahů mezi válkou, ozbrojenými formacemi a vznikem národního státu se vztahuje k jejich ekonomickému hledisku. Již sám fakt vedení války ospravedlňoval zdanění, jímž král zatížil své poddané. Původně jednorázové poplatky však postupně nabývaly stálého charakteru [Elias 2007: 207–228]. Dlouhodobé operace a stále početnější armáda využívající vyspělou techniku vyžadovaly stále vyšší finanční náklady: daňové břemeno vzrostlo ve Francii v období mezi lety 1537–1546 a 1603–1612 více než čtyřnásobně a v období do let 1636–1642 dohromady více než jedenáctinásobně. V Prusku, kde byli rekruti dostupnější, neboť se jimi stávali nevolníci určení pro službu, vzrostlo fiskální zatížení v letech 1640–1688 z milionu tolarů na 3,3 milionu, což znamenalo dvakrát vyšší zatížení na jednoho obyvatele než ve Francii. Více než polovina této sumy byla určena pro armádu. V případě Pruska byla navíc armáda vzhledem k počtu obyvatel mnohem početnější: v roce 1688 měl kurfiřt Bedřich Vilém ve zbrani trvale 30 000 vojáků, Bedřich Vilém o půl století později již 80 000; naopak Ludvík XIV. disponoval během války o španělské dědictví zhruba 400 000 vojáků [Finer 1975: 128, 140–141, 133].

Nutnost naplnit pokladnu vyžadovala nejen zvýšení daní, ale také rozšíření okruhu obyvatel zatížených daněmi a účinnější a preciznější daňový systém. Prostředkem

k tomu se stalo rozšíření, centralizace a sjednocení královského finančního aparátu, fungujícího nezávisle na feudálních institucích. Ten se stal zárodkem administrativního aparátu, který ve Francii tvořila síť královských intendantů a který existoval paralelně vedle feudálních institucí, jež pozbyvše významu pozvolna *de facto* odumíraly. Výsledkem tohoto procesu byla administrativní unifikace, která zvolna vytvářela stále širší prostor podléhající jednotnému státnímu právu, což přispívalo mimo jiné ke sjednocení právních podmínek hospodářské činnosti. Administrativa se starala také o infrastrukturu mající přímý (v případě fortifikace) či nepřímý (v případě veřejných cest) vojenský význam a organizovala či přímo vykonávala rovněž hospodářskou činnost spojenou s produkcí zbraní, vybavení a armádního ošacení [McNeill 1982: 175–178].

Ještě jiným aspektem vlivu války a měnícího se charakteru ozbrojených sil na rodící se struktury moderního státu bylo jejich působení jakožto vzoru a/nebo zárodku moderní byrokracie. Velká armáda byla první tak velkou a tak důležitou organizací řízenou za pomoci byrokratických technik, které se následně začaly šířit i do různých oblastí civilního života. Vojenské vzory pronikaly do velmi různorodých sfér společenského života, jakými byla například osvěta (podstatnou roli v rozvoji světských vzdělávacích institucí sehrály mnohdy školy, jejichž úkolem bylo vzdělávat vojáky), instituce zabývající se vymáháním práva na čele s policií a vůbec veškeré instituce využívající nových, efektivnějších mechanismů společenské kontroly [Giddens 1996: 113–116]. K této poslední otázce se ještě vrátíme.

Povinná vojenská služba a mýtus národní armády

Francouzská revoluce a napoleonské války přinesly zásadní proměnu způsobů vedení války, ve společenské oblasti pak zejména změnu organizace vojenských operací i pohledů na válku. Francouzská revoluce, ohrožovaná vnějšími i vnitřními nepřáteli, se nacházela ve složité hospodářské situaci. Státní pokladna byla zruinovaná, takže by se jen obtížně dala postavit dostatečně početná armáda. Řešením se nestala revoluční Národní garda, avšak ani dobrovolnické jednotky založené v roce 1792 nebyly schopny nedostatky vojáků kompenzovat. Řešením se ukázalo být zavedení všeobecné branné povinnosti a povinná vojenská služba (teoreticky) všech mužských obyvatel státu. Nové francouzské armádě, jinak stavějící na bývalých příslušnících královské armády, čerpající z jejich zkušeností a využívající inovace zavedené již před revolucí, jakými byla například účinnější taktika a vylepšené dělostřelectvo [McNeill 1982: 160–174], jsou připisovány do té doby neznámé inovace. Byla armádou politickou, nesoucí prapor revoluce, což se projevovalo zejména indoktrinací, jejímž výsledkem mělo být neobyčejné bojové nadšení. Cenou za snazší možnost jak získat rekruty byl jejich horší taktický výcvik a přetrvávající, ale i zcela nové problémy s disciplínou vyplývající z větší role, jakou začala v armádě hrát politika. Tyto obtíže byly kompenzovány výše zmíněnými inovacemi, možností postavit početnější vojsko a schopnostmi armádních důstojníků a poddůstojníků – jak se totiž ukázalo, revoluční odstranění stavovských bariér v přístupu k vedoucím pozicím přineslo své ovoce v podobě generace talentovaných vůdců, kteří by dříve byli odsouzeni pouze k zastávání nižších důstojnických pozic – čehož příkladem byl sám Napoleon Bonaparte [Baszkiewicz – Meller 1983: 162–211; Fuller 1992: 33–37].

Teoreticky vzato byla francouzská armáda první občanskou národní armádou [Wiatr 1982: 88]). Nový způsob náboru vojáků a politický charakter revoluční armády se

staly vzorem i pro reformu ozbrojených sil protivníků Francie, především Pruska, avšak s výjimkou Anglie. Staly se také inspirací pro novou koncepci války, která už nebyla pojímána jako hra mezi mocnáři, ale jako nástroj k dosažení (dalekosáhlých) politických cílů [Clausewitz 1995]. Bylo by nicméně chybou přeceňovat její politicky novátorský a revoluční (tedy: revolucionizující válečné umění) charakter. Na rozdíl od dřívějšíka měla stálý charakter, ačkoli i v zemích střední a východní Evropy, například v Rusku či Prusku, byli poddaní povinně odváděni do vojska. Byť měli ve Francii všichni muži, jakožto příslušníci „národa ve zbrani“, sloužit v armádě po určitou dobu, měla povinnost (poměrně dlouhé) služby ve skutečnosti daleko k všeobecnosti a nebylo problémem najmout si za sebe zástupce a prakticky se tak ze služby vykoupit. Jde-li však o prosté obyvatelstvo, revoluční nadšení brzy pominulo a touhou potenciálních rekrutů bývalo spíše vyhnout se odvodu. Politicky uvědomělá armáda byla dozajista spíše ideálem než faktem, dlouhodobě neudržitelným. Zdá se proto, že rozdíl mezi armádou revoluční Francie a jinými armádami raného 19. století či staršími vojenskými formacemi založenými na povinném náboru byl méně podstatný, než jak tomu naznačuje jazyk politických idejí, obvykle používaný k jejímu popisu. Nejbližší modelu národní armády bylo patrně pruské vojsko, a i to spíše ve druhé polovině století, kdy byl jednotnému velení podřízen i záložní Landwehr. Zkrácená všeobecná vojenská služba vedla v Prusku k vytvoření záloh mobilizovaných v případě potřeby, jež mohly rozšířit řady pravidelné armády. Ta tak představovala skutečný „národ ve zbrani“ [McNeill 1982: 246–254].

Charakteristickým rysem nové armády byl nejen nábor rekrutů založený na principu všeobecného odvodu, ale také profesionalizace důstojnického sboru. V 19. století získávali velitelé odborné vzdělání ve vojenských akademiích. Vznikl tak nový typ důstojníka, který již nebyl ani amatérem z řad šlechty, ani mezinárodním žoldákem, ale vojenským specialistou, jenž pocházel z dané země a svou kariéru spojil s národní armádou [Huntington 2005: 30–50]. Doba důstojnické služby byla dlouhá, důstojníci však nebyli ubytováni v kasárnách a ve volných chvílích tak měli možnost vést více méně normální život podobný tomu civilnímu. Vojáci a důstojnický sbor představovaly ve skutečnosti dvě kasty, které se sebou neměly příliš společného. Charakter armády tak odrážel strukturu společnosti, z níž daná armáda vzešla a v níž hrály nadále důležitou roli stavovské rozdíly. Aristokracie si tak podržela důležitou politickou roli. Přispívaly k tomu i třídní rozdíly, v jejichž důsledku neměli rekruti rovné šance vyhnout se odvodu a/nebo které se následně projevovaly i v armádě – tak tomu bylo například v pruském Landwehru, kde mohly vzdělané osoby získat po zkrácené roční službě status důstojníka zálohy [McNeill 1982: 219].² Společenský původ, odlišný systém vzdělávání a služebního postupu i obraz armády jako ochránce národního státu učinily z práce důstojníka poslání a službu a přispěly ke vzniku étosu obránce a strážce národních zájmů [Huntington 2005: 70–76]. Jelikož důstojnický sbor se většinou rekrutoval z někdejších vyšších vrstev, měly evropské armády reakční politický charakter, což zajišťovalo kdysi vládnoucímu stavu přímý, byť neformální vliv na mocenský aparát.

Hlavní předností nové národní armády byla její levnost, díky níž bylo možné vybudovat za relativně nízkou cenu početné vojsko. Politické elity v ní našly nový typ mo-

2 Podobné privilegium existovalo také v polské armádě období „reálného socialismu“ a přetrvávalo až do zrušení všeobecné branné povinnosti.

cenského aparátu použitelného – byť ne vždy ochotného uposlechnout vůle civilních nadřízených – nejen proti vnějšímu nepříteli, ale i proti vlastnímu lidu (zároveň s tím vznikaly specializované policejní útvary [Bayley 1975]).

John F. C. Fuller zastával názor, že národní armáda založená na všeobecné branné povinnosti zbarbarizovala válku a vrátila ji zpět na úroveň kmenového konfliktu etnocentrických prvobytných společností [Fuller 1992: 37–41]. Tento názor však není podložený. Ačkoli se může dobře vztahovat na války 20. století, povinný odvod rekrutů se objevil již dříve a snad s výjimkou excesů revolučních bojů sám o sobě nevedl k barbarizaci. Jejeho viníka – a to nejen jde-li o samotné vojenské bojové operace – je třeba hledat spíše v bezmála o století pozdější demokratizaci společenského života, jež učinila z veřejného mínění sílu, s níž se pokoušela manipulovat a s níž musela počítat jak vládnoucí moc, tak opozice.

Industrializace války, demokratizace a totální válka

19. století s sebou přineslo industrializaci války a tento proces šel ruku v ruce se společenskými důsledky nové fáze masového průmyslového rozvoje. Jde-li o samotné vedení války, přispěla industrializace k vyřešení několika dávných problémů s velením a organizací vojenských operací. Železnice, použita k transportu vojsk během francouzsko-pruské války, podstatným způsobem zvýšila jejich strategickou mobilitu. Telegraf zajistil spojení mezi armádami a velením a umožnil efektivní velení na strategické i operační úrovni. Radikální zlepšení taktické mobility a vyřešení problému se spojením s jednotkami v poli však bylo možné až po zavedení většího množství výkonných motorových vozidel a radiových vysílaček a přijímačů, které bylo možné do těchto vozidel instalovat, případně je i přenášet. K tomu došlo až během druhé světové války.

Postupně byla zdokonalena munice i střelné zbraně, které tak umožňovaly rychlejší a přesnější palbu (což vyvrcholilo zavedením Gatlingova kartáčového děla a posléze automatického kulometu). Radikálním vylepšením prošlo také dělostřelectvo, které ovládla zezadu nabíjená rychlopalná děla s větším dostřelem, od konce osmdesátých let 19. století používající bezdýmný prach a náboje plněné silnými a stabilními výbušnými materiály nové generace. Během velkých válečných konfliktů 20. století značně vzrostl poměrný počet obětí usmrcených zbraněmi účinnými na velkou vzdálenost, především právě dělostřelectvem, později také letectvem. Letadla (a vzducholodě, používané v obou světových válkách), využívané zpočátku zejména k průzkumu a identifikaci cílů, sloužily stále častěji, i díky svým vylepšeným vlastnostem, k ničení pozemních cílů a létajících strojů nepřítele. Ke konci druhé světové války byly poprvé použity řízené střely. Úderná síla výzbroje radikálně vzrostla díky vynálezu zbraní hromadného ničení – nejprve chemických, jejichž účinnost bývá hodnocena různě [Fuller 1992: 174], a posléze jaderných, které představovaly skutečně novou kvalitu a radikálně změnily charakter nejen (či lépe: ani ne tak) války, ale také míru.

Industrializované války mívaly různý průběh. Za rozhodující moment nové epochy v dějinách vojenství je pokládána na jedné straně blesková francouzsko-pruská válka zakončená pruským vítězstvím, jehož Prusko dosáhlo díky rychlé mobilizaci a vysoké strategické mobilitě svých jednotek, k níž významně přispělo využití železnice, na straně druhé pak dlouhá a ničivá Americká občanská válka. První z nich udělala na vojenské specialisty větší dojem, neboť naznačila dynamický charakter moderní války, v níž

měla převaha připadnout útočící straně disponující velkou palebnou silou [Fuller 1992: 121–128]. Jak však víme, první světová válka nakonec vyústila v dlouhou poziční válku, a ačkoli vojenské operace druhé světové války měly dynamický charakter, i ona trvala dlouho a k rozhodnutí došlo až po všestranném vyčerpání sil slabšího z protivníků. Válečný úspěch stále více závisel na ekonomickém potenciálu. Silniční a železniční infrastruktura byla v nových podmínkách ještě důležitější než dříve, průmyslový potenciál pak mohl ozbrojeným silám zajistit moderní výzbroj, dopravní prostředky a spojení a někdy tak přispět k technické převaze, jež mohla vyústit ve vítězství. Podstatné je také to, že vzrostlo imanentní soupeření s potenciálními nepřáteli v podobě intenzivních závodů ve zbrojení.

V důsledku industrializace války docházelo ke vzájemnému postupování armádní a civilní sféry – nejen v oblasti hospodářství, ale veškerých materiálních i lidských rezerv mobilizovaných k zajištění úkolů souvisejících s vedením válečných operací. Ani v širším historickém kontextu se tento proces nemusí zdát až tak bezprecedentní [Giddens 1996: 222–254]. Vědomí, že rozhodující jsou společensko-ekonomické předpoklady vojenského úspěchu, spojené zejména s průmyslovým rozvojem, mělo zásadní politické důsledky a přispělo ke vzniku modernizačních politik, jakou byla například pruská politika druhé poloviny 19. století a následně i dalších zemí [Bendix 1997: 411–419], jež měly zajistit úspěch ať již v závodech ve zbrojení, nebo v případném „žhavém“ vojenském soupeření. Není tedy divu, že politici i vojenští velitelé pokládali civilní obyvatelstvo a infrastrukturu za oprávněné cíle dělostřelectva či letectva. Z vojenského hlediska nebylo útočení na tyto cíle vždy odůvodněné a někdy vyplývalo především ze snahy využít zbraně, které umožňují jejich ochromení – jen stěží můžeme připsat vojenský význam německému ostřelování Paříže nebo bombardování Londýna během první světové války. Jindy bývaly civilní cíle nerozlišitelné od vojenských, jako v případě vzdušných útoků na vozidla, případně mělo jejich zničení oslabit bojový potenciál protivníka. Mohlo jít samozřejmě i o teroristické akce, které měly za cíl oslabit morálku obyvatelstva, jako v případě britského nočního bombardování německých měst, v poslední době pak akcí NATO v Jugoslávii, kde byla vzhledem k neschopnosti zlikvidovat jugoslávské síly v Kosovu ničena civilní infrastruktura.

Industrializovaná válka vedená (anebo – v době mírového soupeření a závodů ve zbrojení – nevedená) národními armádami sloužila k realizaci politických cílů, které byly prezentovány jako celonárodní. Byla to pravda zejména proto, že do hry vstoupily celonárodní emoce usilovně rozdmýchávané politiky a sázkou ve velkých konfliktech se stával blahobyt, v horším případě samotné základní materiální jistoty, a někdy dokonce i sám život – na frontě v řadách národní armády, a později i mimo ni. Politické cíle válečných konfliktů byly stále odvážnější a během světových válek zahrnovaly ne-li naprosté zničení protivníka, tak alespoň jeho zlomení a změnu vládnoucího politického režimu. Ohrožení tak bylo reálné. Právě tehdy nabyla válka skutečně národního a lidového charakteru. Nacionalistická propaganda namířená do řad vlastní veřejnosti měla obyvatele mobilizovat. Během obou světových válek jí sekundovala analogická propaganda využívaná při zakládání ozbrojených oddílů složených z odpadlíků z řad protivníka – příslušníků etnických a náboženských menšin podléhajících nepřátelským státům, případně tamější politické opozice. Ačkoli to znamenalo zvláště drastické narušení státní suverenity protivníka, objevila se propaganda tohoto typu a podobné vojenské formace v armádách

všech válčících mocností během obou světových válek a nacionalističtí političtí agitátoři malých národů, pokoušející se obhájit vlastní zájmy, se stávali nástrojem v rukou jejich vůdců.

Armáda jako civilizační a disciplinační faktor a prostředek nacionalistické indoktrinace lidových vrstev

Bez ohledu na pochybnosti o francouzské revoluční armádě jakožto ztělesnění moderního nacionalismu nelze popřít význam národních armád, a zejména všeobecné vojenské služby, pro rozšíření národního povědomí. To, že se každý muž, jemuž se nepodařilo branné povinnosti vyhnout, ocitl na několik let v instituci, kde byl v podmínkách relativní izolace vystaven pedagogickému působení, dávalo jejím představitelům možnost pokusit se udělat z něj nového člověka – nešlo totiž pouze o indoktrinaci politickou. Z pohledu brance, který nepatřil k chudině, bylo povolání do vojska životní katastrofou. Člověk byl na dlouhou dobu vytržen z normálního života, přicházel o čas a – co bylo horší – o životní šance. Vojenská služba představovala deprivaci, ačkoli pobyt v armádě nebyl, na rozdíl od pobytu ve vězení, hanbou – někdy byl dokonce pokládán za záslužný důkaz mužnosti. Z pohledu chudého člověka – francouzského rolníka nebo chudého polského sedláka – mohla samozřejmě celá věc vypadat jinak, armáda totiž zaručovala střechu nad hlavou, pravidelnou stravu, a někdy také určitý druh společenského uznání [Weber 1976: 300–301; *Chalasiński* 1938: 407, 547].

V 19. a v první polovině 20. století plnila vojenská služba pro nižší společenské vrstvy důležitou civilizační roli. V krajním případě mohla představovat první místo druhotné socializace a první příležitost setkat se s lidmi mimo vlastní rodinné a sousedské společenství. Život v kasárnách určoval standardy, které ačkoli nebyly nijak přehnané, bývaly pro vojáky novinkou. Vyžadoval se od nich upravený zevnějšek, postupem doby i čistota a patřičné způsoby, což vytvářelo a upevňovalo návyky bližší životnímu stylu vyšších vrstev. Někdy učila armáda i konkrétní dovednosti charakteristické pro moderní společnosti, od čtení a psaní po specifické odborné znalosti. Ve Francii znamenala vojenská služba v mnoha případech naprostou změnu životní dráhy, trvalé přesídlení do města a zaměstnání v novém prostředí, mnohdy ve státních institucích, například jako policista, strážník nebo vrátný [Weber 1976: 298–302].

Nejdůležitějším znakem národní armády založené na všeobecném odvodu byl zcela jistě fakt, že její organizace, zaručující (v takové míře) dosud nevídanou poslušnost vůči výše postaveným osobám v armádní hierarchii, byla založena na nové formě společenské kontroly, jíž byla disciplína. Disciplínu analyzoval již Max Weber, dnes jsou pak bezpochyby nejznámější práce, které jí věnoval Michel Foucault [Weber 2002: 848–857; *Foucault* 1998]. Disciplína představuje svým způsobem přenesení byrokratické racionality ze sféry společenské organizace do sféry každodenního chování, její vstřípení disciplinovaným jednotlivcům. Foucault v této souvislosti připomněl projekt Panoptikonu Jeremyho Benthamy – ideálního vězení, v němž se každý vězeň v každém okamžiku nachází pod dohledem vševidoucího dozorce. Pozorné sledování slouží ke kontrole chování pozorovaných jedinců, organizovaných od této chvíle podle striktních pravidel. Technikou, která toto umožnila, se stalo rozdělení činností na několik částí a jejich precizní vykonávání v určitém časovém harmonogramu. Příkladem podobné organizace činností jednotlivce může být předepsaný způsob obsluhy zbraní nebo popis různých druhů pochodu vytvo-

řeny na počátku 17. století knížetem Maurycem Oraňským. Disciplína přesně vymezuje vyžadované postupy, včetně jejich vzájemné součinnosti v rámci hierarchicky uspořádané struktury. To vytváří jednotné návyky, které zajišťují efektivně fungující prostorovou i společenskou koordinaci jedinců v rámci této struktury. K vytvoření takovýchto návyků vedl vojenský výcvik a „dril“, tedy opakovaný praktický nácvik potřebný k důkladnému osvojení opakujících se činností [McNeill 1982: 128–134; Foucault 1998: 129–220].

Fakt, že veškerá činnost byla založena na opakujícím se sledu aktivit, umožnil vytvořit strukturu, v níž bylo možné nahradit jedny vykonavatele rolí jinými, podobně vycvičenými. To odpovídalo schématům poslušnosti založeným nikoli na osobních vztazích, ale na systému anonymních pozic v rámci abstraktních společenských struktur. Armáda byla prvním, ale nikoli jediným místem, kde zavládla disciplína. Ta se postupně rozšiřovala do škol, státních úřadů (kde ji často provázel charakteristický atribut – uniforma), o vězeních nemluvě. Povinná vojenská služba přispěla k jejímu rozšíření a upevnění a vybavila národní stát novým typem poslušného poddaného.

Vojenská disciplína byla předmětem stížností rekrutů ve všech světových armádách. Způsoby jejího nácviku a vymáhání bývaly různé, vlivným vzorem přitom byla pruská armáda, napodobovaná nejen ve střední a východní Evropě, ale také v Asii. Postupně došlo ke zmírnění disciplinární praxe, což se projevilo zrušením tělesných trestů, které krom toho nepředstavovaly její nezbytnou či základní součást. Do určité míry se měnily také vztahy mezi důstojnickým sborem a vojáky a poddůstojníky. Tyto změny závisely na síle feudálního dědictví, stupni rovnostářství i na konkrétní situaci: pro důstojníky Hitlerovy armády byl nepochopitelný společenský odstup existující mezi rumunskými veliteli a jejich podřízenými [Manstein 1994: 176–177]; v průběhu války se v rámci rychle se rozrůstající armády zmenšovaly rozdíly mezi jednotlivými stupni armádní hierarchie a některé zvykové vzorce a způsoby jejich uplatnění v praxi se ukázaly být ztrátou času (například nácvik slavnostního kroku). Způsob společenské kontroly zůstával nicméně nenarušen.

Teoreticky nebyla disciplína jediným potenciálně možným základem poslušnosti. Idea politické národní armády pocházející z období Francouzské revoluce nebo například o více než století mladší koncepce revoluční armády jako nástroje radikální politické ideologie se odvolávaly na představu politického vojáka, formovaného a motivovaného uvědomělým vyznáváním idejí Republiky (komunismu). Institucionálním vzorem, jenž měl umožnit uvést tuto ideu v život, se měly stát ozbrojené síly miličního typu. Nahrzení vojska milicemi se stalo postulátem nejen radikálních revolucionářů – i T. G. Masaryk deklaroval, že v demokracii postačí jednotky podobného typu; nakolik byl přesvědčen o jejich faktické účinnosti, to už je věc jiná [Masaryk 1994: 173]. Útvary, v nichž došlo k pokusům o nahrazení disciplíny politickým entuziasmem, však utrpěly porážky. Jako příklad lze uvést síly německé revoluční levice, které sváděly boje s neméně zpolitizovanými Freikorps, organizovanými však podle zásad regulérní armády. Revoluční Rudé armádě zajistilo relativní úspěšnost spojení místy pochybného entuziasmu a naprosté disciplíny připomínající někdejší carskou armádu [Skocpol 1984: 217]. Politický entuziasmus tedy nebyl ani tak efektivní náhradou disciplíny jako spíše jejím užitečným, ale nikoli nezbytným doplněním. Úspěšné elitní dobrovolnické jednotky, například Waffen-SS, vděčily za svůj úspěch spojení disciplíny a politické motivace. Ta zase motivovala k tomu, aby byl kladen větší důraz právě na disciplínu, a/nebo byla nezbytným předpo-

kladem solidarity uvnitř těchto jednotek [Syndor 1998: 32–74]. Ani jedno ani druhé by však samo o sobě k úspěchu nevedlo, neboť podle závěrů sociologických výzkumů byla (vedle disciplíny) hlavní příčinou vysoké morálky příkladná institucionalizace vztahů v primární skupině – jednotce [Janowitz – Little 1965: 12]. Oba faktory přitom potenciálně stojí spíše proti sobě. O tom svědčí například stíznosti veteránů na pokusy důstojníků znovu zavést kasárenský dril [Remarque 1971: 120]. Názor, že bojové zkušenosti a na jejich základě vybudované sociální vazby mohou být samy o sobě dostačující alternativou jasně předepsaných forem poslušnosti, je však diskutabilní [Bloch 2008: 161–165].

Jak v polovině 20. století ukázali američtí vědci, kasárenská disciplína začala s rostoucí životní úrovní, lepším vzděláním branců a – *last but not least* – postupující individualizací představovat do určité míry problém. Způsob života v kasárnách byl stále vzdálenější civilnímu životu, blahobytnějšímu než kdykoli dříve a ve stále delším volném čase, kdy lidé nepracovali, navíc osvobozenému od vnějšího disciplinárního dohledu. Vyšší vzdělání vojáků pak navíc snižovalo autoritu nepřiliš vzdělaných důstojníků [Stouffer 1949: 54–80].

Disciplína přinášela neocenitelné společenské možnosti jak státu a v něm domínujícímu národu, tak národním hnutím, která byla připravena náležitě jí využít. Z tohoto pohledu byly armády mocností střední Evropy (natolik, nakolik kopírovaly vzory moderní armády) chtě nechtě jejími průkopníky a přímo tak přispěly ke vzniku moderních národů. Nacionalisté ve střední Evropě nahrazovali neexistenci vlastní armády tělocvičnými hnutími zakládanými v Německu od první poloviny 19. století. Bezpochyby nejslavnějším z nich byl český Sokol založený roku 1862 a rychle následovaný i v dalších zemích regionu. Tato hnutí se vyznačovala kvazi-vojenskou hierarchií a systémem hodnot i výstředními uniformami inspirovanými na jedné straně lidovými kroji, na straně druhé vojenskými vzory. Jejich deklarovaným cílem byla tělesná i duchovní výchova příslušníků daného národa, především rozvíjení ctností vojenského charakteru, což bylo pokládáno za činnost přispívající k národnímu sebezdokonalování [Jurek 1999]. V základu podobné myšlenky stála rovněž představa národa jako dědičného pokreventví, jehož kvality měla zlepšit hromadná tělesná cvičení.

Kromě disciplinární a civilizační role armády nelze samozřejmě pominout ani její význam jakožto prostředku formujícího a propagujícího národní povědomí. Je třeba upozornit, že na vojáky nepůsobila jen nacionalistická propaganda, ale také setkání se spoluobčany (a krajany *in spe*), kteří pocházeli z jiných prostředí a s nimiž je pojily konkrétní loajální vztahy – všichni byli členy téže skupiny přátel, jednoho oddílu či typu jednotky; nebylo až tolik podstatné, zda tyto vazby vznikaly jako jistá opozice vůči neoblíbeným nadřízeným, kteří měli v každém případě jiné zájmy, případně vůči vojákům z jiných jednotek. Takto vzniklá solidarita mohla mít nejen celonárodní, ale také třídní charakter, v rakousko-uherské armádě, respektující regionální rozdíly, i charakter regionální a etnický, a v armádě Spojených států z období druhé světové války, založené na rasové segregaci, také rasový. Jak je tedy vidět, všestranné budování nejrůznějších vazeb se neomezovalo jen na **vlastní** národní armádu!³ Na závěr jsem si ponechal zmínku o nejzjevnějším aspektu vojenské služby jakožto nástroje propagace nacionalismu – o sys-

3 Dokonalý přehled nejrůznějších skupinových identifikací vojáka nabídl samozřejmě Jaroslav Hašek v románu *Osudy dobrého vojáka Švejka* [Hašek 2000].

tematické indoktrinaci vojáků. Její význam vyplýval z jejího širokého dosahu, ale také z příznivých okolností, které ji provázely: ačkoli byla namířena na osoby v podstatě dospělé, jednalo se o jedince izolované a vytržené z jejich běžného prostředí. Její význam byl jistě největší v zaostalých zemědělských oblastech, jako bylo Polsko, kde bylo národní školství a armáda, vzniklá po první světové válce, de facto prvními institucemi, které mnohým obyvatelům vesnic sdělily, že patří k polskému národu. Mnoho z nich se o tom navíc dozvědělo za dramatických okolností bojů v letech 1918–1920 [*Chalasiński 1938: 408–409, 529–538*].

Armáda jako národní instituce

Bez ohledu na svou organizační formu představují ozbrojené síly obzvláště důležitou národní instituci. Jejich role v rámci národního státu, kde fungují jako instrument národní politiky jak vnější tak vnitřní, se zdá být poměrně jasná. Díky první z těchto rolí je armáda vnímána jako ochránce státu. To je důležité i s ohledem na představy vojáků, jaké mají sami o sobě. Vojáci vidí sami sebe jako mluvčí celonárodních, zejména nadstraničských zájmů. Krev, kterou prolili, nebo alespoň hypotetická připravenost obětovat vlastní život pro vlast, bývaly omluvou pro politickou intervenci, často ve jménu konzervativních politických zájmů [*Finer 1976: 28–30, 59–62*]. Tak tomu bylo v Polsku v roce 1926, kdy Józef Piłsudski, zbaven dosavadní výsadní politické role a – co víc – rozhodujícího vlivu na armádu, provedl spolu s důstojníky, kteří (stejně jako on sám) věřili v jeho dějinné poslání a výjimečné morální vlastnosti, státní převrat a svrhl demokratickou vládu [*Wiatr 1988: 17–27, 41–46*]. V roce 1981 byla již ne zcela oprávněná víra stranického vedení v čele s generálem Wojciechem Jaruzelským v popularitu představy o celonárodním charakteru armády jedním z důvodů, proč si pro účtování se Solidaritou zvolilo vojenskou stafáž – vyhlášení výjimečného stavu [*Wiatr 1988: 163–166, 173–187*].

Obraz Piłsudského byl odrazem jeho role vůdce polských legií vytvořených v rámci rakouské armády, jež měly být zárodkem státních institucí budoucího Polska. Podobnou roli sehrály *de facto* i československé legie v Rusku a mnohokrát také jiné cizí vojenské útvary – například jednotky zahraničních dobrovolníků vznikající v hitlerovském Německu z příslušníků (jak byli nazýváni) „východních národů“, a to na základě více než mlhavých (nebo žádných) politických slibů a bez jakéhokoli politického zázemí. V mnoha situacích plní tuto roli ilegální partyzánské armády, jež bývají zárodkem jak státního aparátu, tak občanské společnosti [*Wiatr 1982: 183–186, 187–188*].

Ačkoli ozbrojené síly nehrály vždy takto zásadní roli, faktem zůstává, že byly správně vnímány nejen jako nástroje moci, ale také jako jeden z institucionálních rámců národa. Pokud neexistovaly, národní aktivisté se často snažili vytvořit jejich náhradu – od již zmíněných tělocvičných hnutí přes skauting po stranické bojůvky.

Armáda jako symbol národa a státu

Vedle institucionálních nelze pominout ani symbolické vztahy mezi ozbrojenými silami, národem a státem, počínaje tím, že armáda je symbolem státu (a státního národa) a zároveň možností, jak tento symbol uvést v život. Nejjednodušším způsobem je tak samotná existence takového symbolu: jeho přítomnost na státních slavnostech či slavnostní přehlídce mužů v uniformách, na nichž najdeme znaky státních představitelů či národů. Armáda je dnes v jistém smyslu jedním z atributů obvykle připisovaných suverénnímu

státu, podobně jako hymna, státní znak, vlajka či vláda vybavená potřebnými pravomocemi: „The first thing a new nation creates is a national army. The army symbolizes, as well as make effective, its distinctive identity [Finer 1976: 29].“

Kromě samotné její existence lze poukázat ještě na dva charakteristické znaky vztahující se k armádě jako symbolu národa. Armáda by měla být na jedné straně ztělesněním hrdinských vlastností a měla by jim, je-li to možné, dodávat auru vítězství. Tento typ národního militarismu se projevuje kultem odvahy a vojenských úspěchů, které nejsou chápány instrumentálně, ale jako hodnota sama o sobě. Dříve bývaly spojovány zejména s takovými atributy, jakými je například osobní statečnost. Tu nejlépe ztělesňovala kavalerie tradičně spojovaná se šlechtou a rytířskými ctnostmi, a to zejména od chvíle, kdy se začal její způsob vedení boje výrazně odlišovat od využití moderních zbraní schopných zasahovat cíle i na velkou vzdálenost, například dělostřelectva [McNeill 1982: 172]. Na to bychom měli pamatovat při analýze závodů ve zbrojení, jež někdy v mírových dobách vedou – vzhledem k nemožnosti ověřit reálnou účinnost vlastněných zbraní – do slepých uliček, jindy zase téměř nepokrytě slouží spíše budování národní prestiže než reálné vojenské síly, jako například v případě polského námořního zbrojení ve 30. letech 20. století. Armáda však na druhé straně ztělesňuje národní tradice, což se projevuje anachronismem slavnostních uniforem, v dnešních zemích střední a východní Evropy pak selektivním a pastišovým využíváním prvků starší, především meziválečné armádní tradice (a usilovným vymazáváním tradic pocházejících z období komunismu). To lze pozorovat například na uniformách a heraldice – jako příklad lze v polské armádě uvést zavedení „předválečných“ konfederatek [čtverhranných čepic – pozn. překl.] jako pokrývka hlavy u vycházkových uniforem [Sawicki – Waszkiewicz – Wielechowski 1997: 10]. Jiným dokladem je oživení tradice jezdeckta v podobě slavnostních jízdních oddílů, které například v Polsku nebo Maďarsku zakládají nejrůznější kluby a organizace vznikající při armádě.

Válka a ozbrojené síly jako stavební kámen národní paměti a národních dějin

Uznáme-li národ za dějinné společenství, mohla válka nejen přispět k jeho vzniku, ale je také jedním ze stavebních kamenů jeho historie chápané jako příběh spojující minulé generace s těmi dnešními a budoucími. Ernest Renan si povšiml, že nejlepším stavebním kamenem národního společenství jsou vzpomínky na společně prožité utrpení, včetně válek [Renan 2003: 34].⁴ Charakteristické struktury národní paměti jsou, zdá se, variací narativní struktury, kterou Hayden White označuje termínem romance [Topolski 2008: 70]. Národní dějiny jsou dějinami krvavých zápasů, porážek – důsledků národní slabosti, někdy zrady, a nakonec vykoupení a vítězství. Časový rozsah a výběr konkrétních válek přechovávaných v paměti se samozřejmě mění s ohledem na proměnlivý charakter a různé podoby národní identity. V tomto kontextu je proto vhodné rozlišovat dějiny coby soubor příběhů o národní minulosti reálně přítomných ve veřejném oběhu a celé bohatství historie zahrnující vše, co tak bývá identifikováno a co se může potenciálně stát součástí úžeji pojímané národní historie [Kilias 2004: 198–199].

4 Otevřená zůstává otázka, nakolik se Renanovy úvahy vztahují i na národy mimo evropský (či anglosaský) kulturní okruh nebo zda mohou stejně dobře popsat například situaci národů Jižní Ameriky. Mé vlastní zkušenosti napovídají tomu, že pokusy přeložit evropskou historickou zkušenost bývají problematické.

Jak historie obecně tak národní dějiny ve vlastním slova smyslu si přivlastňují fakta, která dnes nejsou považována za součást dějin národa, například z období starověku či středověku, jako tomu bylo v komunistickém Polsku v případě středověké piastovské monarchie a jejích bojů s „věčným“ „německým“ nepřítelem. Pojetí střeoevropských dějin prošlo v posledních letech velkými změnami a zejména, jak se zdá, redukcí. Jde-li o historii válečných konfliktů, zahrnuje dnes především druhou světovou válku, do určité míry také události první světové války, a v Polsku rovněž polsko-ruskou válku z roku 1920. Národní dějiny většinou spíše pomíjejí dobovačné války, ospravedlňované jako akce v podstatě obranné, nebo přímo vymazávané z paměti. Běžně rozšířená verze příběhu o ozbrojeném konfliktu roku 1920 tak v sobě nezahrnuje napadení sovětského Ruska, které ji odstartovalo, ale pouze pozdější obranu před úspěšným protiútokem Rusů. Ta bývá líčena jako apokalyptický zápas o obranu nejen národní existence, ale celé evropské civilizace. Ačkoli je takovýto obraz národní historie výsledkem autostereotypu „mírumilovného národa“, jenž je vlastní malým národům a podle něhož národ raději trpí, než aby způsobil utrpení jiným [Hroch 1999: 160], je podobná selektivnost kolektivní paměti, související s přesvědčením o vlastní morální nadřazenosti, obecně rozšířená a jejím důsledkem je například specifická americká amnézie týkající ozbrojené agrese vůči sousedním středoamerickým státům.

Benedict Anderson, který definoval národ jako pomyslné společenství, zdůraznil, že si národ představujeme jako suverénní společenství [Anderson 1997: 20]. Slovo „suverenita“ pro něj znamenalo předpoklad, že každý národ má svůj vlastní stát, nebo o něj jeho představitelé alespoň usilují. Pokud bychom však suverenitu chápali v tomto významu, byla by uvedená definice z historického hlediska zásadně chybná [Hroch 1999: 95–96; Waldenberg 2000: 462–466]. Suverenita však může označovat také fakt, že je národ samostatným subjektem vlastního osudu.⁵ Pokud hovoříme o historických reáliích, a nikoli o společenských představách, je národ alespoň zhruba uzavřenou jednotkou teprve krátce a tato uzavřenost se snadno vytrácí například ve chvílích, kdy okupanti rozloží státní aparát. Obě světové války a politická realita po zakončení druhé z nich dokazují konvenčnost takto chápané suverenity, neboť osudy většiny evropských národů určovala širší mezinárodní situace a mnohé národy se ocitly ve stavu částečné dezintegrace vlivem vnějších okolností i vnitřních politických sporů. Protože příběh o národu jako suverénním politickém společenství musí mít jednotný mravní význam, může ho získat zpět jenom tak, že se z poražených učiní zrádci (jako v případě přívrženců hitlerovského Německa ke konci války nebo komunistů po roce 1989) a z jejich jednání podlé kolaborace. Takto viděné dějiny suverénních národů tedy svalují vinu na vnější aktéry, jimž napomáhali domácí zrádci, a ve vítězstvích nacházejí potvrzení vlastní suverenity, kterou odvozují z čistě z vnitřních příčin. Jako příklad lze uvést ahistorické schéma „totalitarismu“, jež se v našem regionu stává nástrojem umožňujícím „vyloučit“ poválečné období z kontinua skutečně národních dějin. V polské publicistice je toho důsledkem například tvrzení o údajném přirozeném spojení hitlerovského Německa a Sovětského svazu, vůči němuž muselo Polsko zůstat bezmocné [Nijakowski 2008: 210–211].

5 Nový význam pak získává Andersonovo tvrzení, že národ je společenství, které si z principu představujeme jako uzavřené, což britský autor vztahuje k množině jeho potenciálních členů [Anderson 1997: 20].

Zvláštní pozornost si zaslouží určitý moment, který se v národních dějinách stále opakuje a který se týká válečného hrdinství. Jeho moderní verze se zrodila za dob Francouzské revoluce v podobě mýtu o dobrovolnících revoluční armády, jejichž entuziasmus se měl značnou měrou přičinit o její vítězství. Zvláštní popularitu si zanedlouho získal v Prusku. Porážky si tam vynutily reformy přibližující pruskou armádu modelu občanské armády a probuzený nacionalismus vyvolal příliv dobrovolníků ochotných pustit se do boje s útočníkem. Ti posílili regulérní jednotky a vytvářeli speciální dobrovolnické oddíly. Ačkoli – jak na to poukázal George Mosse – se jejich nadšení často rozplývalo v konfrontaci s nepříliš hrdinskými zkušenostmi každodenní válečné reality, pronikli do národní představitosti. Mýtus dobrovolníka se objevoval ve stále nových podobách: Byrona spěchajícího na pomoc řeckému povstání či polského povstalece z roku 1863. Tyto obrazy pak byly využívány umělci a reprodukovány v literární a výtvarné podobě [Mosse 1990: 15–33].⁶ Ve středoevropské verzi tohoto mýtu nemusel být dobrovolník – vzhledem k neexistenci národní armády – vojákem bojujícím ve skutečné válce, ale například civilním konspirátorem nebo profesionálním revolucionářem. První světová válka tento mýtus obnovila a dala mu novou podobu – dobrovolníka, který vstupuje do armády, aby bránil svou vlast. Příkladem mohou být údajně zejména studentští dobrovolníci z Langemarck, jdoucí do útoku za zpěvu *Deutschlandlied*. První světová válka se svým strachem, špínou a nudou života v zákopech byla ještě více, než tomu bývalo do té doby, vzdálena představě hrdinství a svému mytickému (a propagandistickému) obrazu. Dosud nevídané ztráty přispěly k rozvoji heroického kultu sebeobětování a národní oběti, jehož projevem byl mimo jiné rozvoj vojenských hřbitovů a vznik hrobů neznámých vojáků [Mosse 1990: 70–104]. Ve válečné propagandě se objevil kult hvězd, podobných hvězdám populární literatury a divadla, později filmu. Tyto hvězdy sloužily v elitních útvarech, které nepůsobily natolik zkolektivizovaným dojmem jako zbytek vojska – v letectvu, na ponorkách, a v následující válce také v tankových jednotkách. Hvězdami se tak stali například letec Manfred von Richthofen a Georges Guynemer nebo tankista Michael Wittman. Dříve nevídané množství veteránů demoralizovaných životem na frontě stvořilo kult společné válečné zkušenosti. Připomínka bratrství ve zbrani a společného obětování se vlasti, tak vzdáleného každodennímu civilnímu životu, se stala jakousi omluvou mocenských nároků, jako tomu bylo v případě italského fašismu, nacismu a v Polsku v případě Piłsudského státního převratu, jenž vynesl k moci veterány legií.

Ačkoli se příběh o hrdinství ve jménu národa objevuje v literatuře pro dospělé stále řidčeji, žije dál svým životem a působí nejen na obecné povědomí, ale někdy také na odborné diskuse. Jeho ohlasy lze najít v Andersonových úvahách. Anderson zdůrazňuje, že nacionalismus není ideologií, ale podobně jako náboženství dává naději na nesmrtelnost v rámci společenství, jehož trvání přesahuje individuální existenci [Anderson 1997: 22–25]. Může to být pravda, jde-li o národní virtuózy (mám-li se odvolat na Weberův termín). Není však zřejmé, nakolik se fanatický nacionalismus a/nebo ochota obětovat život skutečně promítá do bojového potenciálu moderní armády, která představuje složitou společenskou organizaci plně podřízenou disciplíně (případně jak se projevuje ve společnosti, jež se účastní totální války). Bylo by naivní přepisovat zázračnou sílu

6 Srv. zajímavou práci Bończy-Tomaszewského týkající se literárních a vizuálních reprezentací národa [Bończa-Tomaszewski 2006].

jen samotné národní myšlenky, bez institucionálních rámců jejího fungování. Literární historická svědectví, která si nekladou vlastenecké ani moralizátorské cíle, poukazují na poměrně rozšířenou neochotu vojáků zbytečně riskovat život. Hlavním motivem účasti v tak nebezpečném podniku, jakým je válka, jsou pak spíše pocit povinnosti a sociální vazby v rámci jednotky. Podobný názor podpořily mnohé sociologické výzkumy, které prokázaly jen omezený význam ideologických motivů a naopak silný motivační efekt vzájemné solidarity v rámci primární skupiny [Stouffer 1949a: 430–485; Stouffer 1949b: 105–191]. Ukázaly, že za svou vysokou morálku vděčil Wehrmacht schopnosti uspokojit základní potřeby vojáků a zdařilému spojení formální hierarchie a disciplíny se sociální soudržností jednotek, naopak politický fanatismus menší částí mužstva měl pouze nepříímý vliv [Janowitz – Shils 1975]. Ať tak či tak, popularita příběhu o válečném hrdinství vojáků není důkazem motivační úspěšnosti (ani mobilizačního potenciálu) nacionalismu ve světě konkurenčních zájmů a množství nejrůznějších společenských faktorů.

Byrokratizace, disciplína a solidarita primárních skupin nebo nacionalistická mobilizace?

Závěry nutně obecného textu, který má spíše charakter základního přehledu, nemohou být samozřejmě ani nijak silné, ani zcela jednoznačné. Jde-li o vzájemný vztah mezi armádou a válkou na jedné straně a národním státem, národem a nacionalismem na straně druhé, nelze přehlédnout jejich vzájemnou provázanost. Časová následnost a význam jednotlivých zmíněných fenoménů se však místy odlišuje od obecných představ. Jako první vznikl národní stát, nejvlivnější činitel a zároveň prostor pro moderní politiku. Vznikl jako efekt války a jeho rozvoj a charakter byly těsně spojeny s rozvojem a charakterem ozbrojených sil. Ačkoli bývá vznik národní myšlenky datován do revolučního období: francouzské, americké či dokonce anglické revoluce, a 19. století je považováno za éru nacionalismu, stávají se národy reálným společenským faktem a samostatnou součástí politiky až mnohem později.

Sociologové a historici jsou často přesvědčeni o příčinné či funkcionální souvislosti mezi národním státem na jedné a moderním národem a nacionalismem na druhé straně, přičemž moderní národ a nacionalismus bývají mnohdy chápány jako údajně funkcionálně nezbytné předpoklady existence národního státu a obecně moderní společnosti [Gellner 1991]. Jedná se mimo jiné o dokonalou racionalizaci myšlenek dnešního nacionalismu. Nacionalismus je tak pojímán jako prostředek společenské integrace zaručující národnímu státu dostatek společenské aktivity nedostupný starším formám politické organizace. To by se mělo týkat zejména krizových situací a vojenské síly národních států, kterou posiluje nacionalistický entuziasmus občanů umožňující efektivně využít jejich potenciálu. Jasně to vyjádřil Samuel E. Finer: „When the mass hysteria of national sovereignty and national self-determination gripped entire peoples in the nineteenth century, it made possible the provision of armies, navies, matériel, and money on an altogether unprecedented scale – so great a scale that no amount of naked coercion on the part of governments could have extracted a tithe of it. (...) Beliefs could inspire populations to sacrifices hitherto undreamt of. Hence, it could, and indeed it became, an object of policy on the part of rulers to substitute beliefs for coercion, and benefits in return for sacrifices, in order to extract the vast resources needed. This helped forward the extension of citizenship and welfare services in the nineteenth and twentieth centuries; that is to say that

the cycle links up with not just the state-building, but with the nation-building process also [*Finer 1975: 96–97*].“

Ač se to nezdá, je tento závěr zcela chybný. Nemá smysl stavět proti sobě víru a použití síly, neboť tyto prvky spolu běžně koexistují jako krajní formy vyžadování poslušnosti, doplněné o efektivní organizační či disciplinární postupy. Teze podobné těm Finerovým poukazují – někdy dokonce proti záměrům jejich autorů – na radikální metodologický individualismus, jenž hledá v abstraktních idejích skutečný motiv počínání jednotlivců a/nebo jenž ignoruje problémy týkající se souvislostí mezi činy průměrných jednotlivců a chováním větších společenských skupin. Benedict Anderson měl pravdu, když tvrdil, že nacionalismus připomíná spíše než ideologii příbuzenství a náboženství, jehož vyznávání vybízí člověka k oběti [*Anderson 1997: 22–25*]. Náboženská a národní společenství jsou však vnitřně diferencovaná a – jak si povšiml již Max Weber – pouze částečně složená z virtuózů [*Bendix 1975: 83–94*]. Kolik příslušníků národa spatřuje v nacionalismu **každodenně** smysl svého bytí a je v každé chvíli ochotno obětovat pro něj svůj život či majetek? Už Weber si všiml, že skutečné důvody poslušnosti obyvatelstva bývají různé a nejsou totožné s ideami prezentovanými vládnoucími představiteli jakožto ospravedlnění jejich postupování [*Weber 2002: 158–160*]. Zde načrtnutý přehled problematiky války, armády, národa a státu naznačuje, že o síle národního státu – a **následně** také národa – nerozhodovaly ani tak strhující ideje jako spíše efektivita organizačních technik a nová forma společenské kontroly, jíž se stala disciplinární moc.

Z polského jazyka přeložila Michala Benešová

Literatura

- Anderson, Benedict. [1997]. *Wspólnoty wyobrażone*. Kraków – Warszawa: Znak – Fundacja im. Stefana Batorego.
- Baszkiewicz, Jan – Meller, Stefan. [1983]. *Rewolucja francuska 1789–1794. Społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: PIW.
- Bayley, David H. [1975]. *Police and Political Development in Europe*. In: Tilly, Charles (ed.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Bendix, Reinhard. [1975]. *Max Weber. Portret uczonego*. Warszawa: PWN.
- Bendix, Reinhard. [1997]. Tradition and Modernity Reconsidered. In: Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship*. New Brunswick – London: Transaction Publishers.
- Bloch, Marc. [2008]. *Dziwna kłeska*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Bończa-Tomaszewski, Nikodem. [2006]. *Źródła narodowości. Powstanie i rozwój polskiej świadomości w II połowie XIX i na początku XX wieku*. Wrocław: Fundacja Na Rzecz Nauki Polskiej.
- Brubaker, Rogers. [1998]. *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowościowa, i kwestie narodowe w nowej Europie*. Warszawa – Kraków: PWN.
- Chałasiński, Józef. [1938]. *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowanie się warstwy chłopskiej w Polsce*. Tom III. Warszawa: Państwowy Instytut Kultury Wsi.
- Clausewitz, von, Carl. [1995]. *O wojnie*. Księgi I.–VIII. Lublin: Test.
- Elias, Norbert. [2006]. *O procesie cywilizacji I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*. Praha: Argo.
- Elias, Norbert. [2007]. *O procesie cywilizacji II. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*. Praha: Argo.
- Finer, Samuel E. [1975]. State- and Nation-Building in Europe: The Role of the Military. In: Tilly, Charles. (ed.). *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Finer, Samuel E. [1976]. *The Man on a Horseback. The Role of the Military in Politics*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Foucault, Michel. [1998]. *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. Warszawa: Alatheia.
- Fuller, John, F. C. [1992]. *The Conduct of War 1789–1961*. New Brunswick: Da Capo Press.
- Gellner, Ernest. [1991]. *Narody i nacjonalizm*. Warszawa: PWN.
- Giddens, Anthony. [1996]. *The Nation-State and Violence. Volume Two of A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Cambridge: Polity Press.
- Gumplowicz, Ludwik. [1887]. *System socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Spółki Narodowej, bez data wydania.
- Hašek, Jaroslav. [2000]. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*. Praha: Cesty.
- Hobsbawm, Eric, J. [1992]. *Nations and Nationalisms since 1788. Programme, Myth, Reality*. Cambridge – New York – Victoria: Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav. [1986]. *Evropská národní hnutí v 19. století*. Praha: Academia.
- Hroch, Miroslav. [1999]. *V národním zájmu. Požadavky a cíle evropských národních hnutí devatenáctého století ve srovnávací perspektivě*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Huntington, Samuel. [2005]. *The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Dehradun: Natraj Publishers.
- Janowitz, Morris – Little, Roger. [1965]. *Sociology and the Military Establishment*. New York: Russell Sage Foundation.
- Janowitz, Morris – Shils, Edward, A. [1975]. Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht in World War II. In: Janowitz, Morris. *Military Conflict. Essays in the Institutional Analysis of War and Peace*. Beverly Hills – London: Sage.
- Joas, Hans. [2000]. *Zwischen machtpolitischen Realismus und pazifistischer Utopie. Krieg und Frieden als Thema der soziologischen Theorie*. In: Týž. *Kriege und Werte. Studien zur Gewaltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. Weilerswist: Velbrück Wissenschaft.

- Jurek, Tomasz. [1999]. *Ruch sportowy na ziemiach polskich w okresie zaborów*. In: Gaj, Jerzy – Woltmann, Bernard. (eds.). *Zarys historii sportu w Polsce (1867–1996)*. Gorzów Wlkp.: Polskie Towarzystwo Naukowe Kultury Fizycznej.
- Kilias, Jarosław. [2004]. *Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Mann, Michael. [2003a]. *The Sources of Social Power*. Vol I. *A History of Power From the Beginning to A.D. 1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. [2003b]. *The Sources of Social Power*. Vol II. *The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, Michael. [1992]. *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results*. In: Týž. *States, War and Capitalism*. Oxford – Cambridge: Blackwell.
- Manstein, von, Erich. [1994]. *Ztracená vítězství*. Brno: Bonus A.
- Masaryk, Tomáš G. [1994]. *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*. Brno: Doplněk.
- Mosse, George H. [1990]. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- McNeill, William H. [1982]. *The Pursuit of Power. Technology, Armed Forces, and Society since A.D. 1000*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Nijakowski, Lech M. [2008]. *Polska polityka pamięci. Esej scjologiczny*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Oppenheimer, Franz. [1914]. *The State. Its History and Development Viewed Sociologically*. Indianapolis: The Bobbs-Merrill Company Publishers.
- Remarque, Erich Maria. [1971]. *Im Westen nichts neues*. Gütersloh: Mohndruck.
- Renan, Ernest. [2003]. Co je to národ? In: Hroch, Miroslav (ed.). *Pohledy na národ a nacionalismus*. Praha: Slon.
- Sawicki, Zdzisław – Waszkiewicz, Jerzy – Wielechowski, Adam. [1997]. *Mundur i odznaki Wojska Polskiego. Czas przemian*. Warszawa: Bellona.
- Skocpol, Theda. [1984]. *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stouffer, Samuel. [1949a]. *The American Soldier: Adjustment During Army Life*. Vol. I. Princeton: Princeton University Press.
- Stouffer, Samuel. [1949b]. *The American Soldier: Combat and Its Aftermath*. Vol. II. Princeton: Princeton University Press.
- Syndor, Charles, W. [1998]. *Żołnierze zagłady. Dywizja SS-Totenkopf 1933–1945*. Warszawa: Oskar.
- Tilly, Charles (ed.). [1975]. *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Topolski, Jerzy. [2008]. *Jak się pisze i rozumie historię. tajemnice narracji historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Weber, Eugen. [1976]. *Peasants Into Frenchmen. The Modernization of Rural France*. Stanford: Stanford University Press.
- Waldenberg, Marek. [2000]. *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: PWN.
- Weber, Max. [2002]. *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*. Warszawa: PWN.
- Wiatr, Jerzy J. [1982]. *Socjologia wojska*. Warszawa: WMON.
- Wiatr, Jerzy J. [1988]. *Soldier and the Nation. The Role of the Military in Polish Politics, 1918–1985*. Boulder: Westview Press.

Jarosław Kiliński (1965) působí v Sociologickém ústavu Varšavské univerzity. Zabývá se dějinami sociologie, zajímá se rovněž o sociologii vědy a armády. Publikoval mj. práce Narodowość jako problem naukowy (2000) a Wspólnota abstrakcyjna. Zarys socjologii narodu (2004); česky vyšly mj. články „Některej Maďar taky za to nemůže, že je Maďar“: o sociologickém popisu národní identifikace (Sociologický časopis 2005) či Masarykovy učebnice sociologie v dobovém kontextu. In. T. G. Masaryk a česká státnost (2008).